Pieter A.M. Seuren

WAT IS SEMANTIEK? 8

Inleiding 0

Semantiek, zo wordt gewoonlijk gesteld, is de studie der betekenis. Hoewel dat niet te ontkennen valt, is daarmee toch weinig gezegd. Minder dan wanneer men zegt dat de taalkunde de studie is van de menselijke taal. De taal is een onmiddellijk gegeven in de ervaring van elke mens, onafhankelijk van de kultuur waarin hij geboren is. Elke gemeenschap heeft er ook wel een of meer woorden voor. Met 'betekenis' ligt dat anders. Onze kultuur, om een voorbeeld te noemen, heeft periodes gekend waarin dit begrip niet als zodanig werd onderkend: de oude Grieken en de klassieke Romeinen hadden er geen apart woord voor. Pas in de late Oudheid is het woord 'significatio' gemaakt om dát aan te duiden dat wij thans 'betekenis' noemen. We mogen daarom wel aannemen dat het begrip 'betekenis', gemeengoed als het is in onze huidige denkwereld, niettemin het produkt is van een massa voorbereidende intellektuele arbeid, langzaam geïntegreerd in het denken en het wereldbeeld van iedereen. We weten ook vrij precies wat voor intellektuele arbeid dat geweest is. Beginnend bij de latere volgelingen van de Ionische natuurfilosoof Herakleitos en bij de Griekse sofisten, dan via de onvermijdelijke sluis van Sokrates, Plato en Aristoteles, naar de grote filosofenschool der Stoa, komen we terecht in de latere Oudheid dan wel het vroege Christendom, waar we de term 'significatio' voor het eerst aantreffen in de betekenis van 'betekenis'. Men was er zich van bewust geworden dat wij mensen door middel van supersnelle maar minimale bewegingen van wat organen in keel en mond geluid kunnen produceren dat door anderen wordt opgevangen, waardoor die anderen ineens deelgenoot worden aan informatie van vaak bijzonder subtiele, zeer gestruktureerde en van vele dimensies voorziene aard. Dit wonder kreeg een naam. Aan het geluid werd een eigenschap toegekend. Die eigenschap heet 'significatio', oftewel gewoon 'betekenis'. Wanneer we nu zeggen dat semantiek de studie is der betekenis, dan houdt dat in dat in de semantiek het wonder, het raadsel, wordt onderzocht van ons vermogen om taaluitingen te begrijpen. De vraagstelling van de semantiek luidt derhalve: hoe is het mogelijk dat mensen uit taaluitin-

gen datgene opmaken wat ze eruit opmaken. Met name wordt er dan gelet op datgene wat invariant blijft onder alle mogelijke omstandigheden waarin een gegeven uiting wordt voortgebracht. De op dat moment geldende individuele eigenschappen van de spreker, of van de hoorder, tellen niet, of minder, mee. Waar het om gaat is de boodschap die systematisch door die uiting wordt overgebracht.
Aldus gezien omvat de uitdrukking 'studie der betekenis' een enorm programma. Hier wordt een antwoord verlangd op de vraag hoe het komt dat wij de uitingen van onze taal verstaan op de manier zoals we ze verstaan. In de traditie waarin de term 'semantiek' tot stand gekomen is, is in ieder geval een sterke binding, altijd geweest, met de natuurlijke, menselijke taal. Niettemin is het eveneens altijd duidelijk geweest dat datgene wat wij 'betekenis' noemen niet uitsluitend aan de menselijke taal eigen is, maar ook wordt aangetroffen in gevallen waarin van taal geen sprake is. Taalgedrag is het produceren van tekens, en tekens hebben betekenis. Er is ook een veld van studie dat zich bezig houdt met tekengedrag in de ruimste zin: taal, gebaren, lichaamshoudingen, kunst, etc. Deze studie noemt men de *semiotiek*. Strikt genomen kan men de semantiek zien als deel van de semiotiek, en deze laatste weer van een algemene tekenleer.
Om deze verbanden enigszins inzichtelijk te maken zullen we nu kort toelichten wat, in het algemeen, met 'teken' wordt bedoeld. Traditioneel wordt onderscheid gemaakt tussen natuurlijke en konventionele tekens. De eerste doen zich 'vanzelf' voor; de laatste worden door levende wezens, meestal mensen, geproduceerd, normaal gesproken als gevolg van een wilsbesluit. Hun vorm is niet noodzakelijk gemotiveerd door hun betekenis, en is ontstaan door sociale gewoontevorming, of door afspraak. Taalgedrag is, als geheel, een mengsel van natuurlijke en konventionele tekens. Wat de semantiek interesseert is alleen het konventionele deel. De semiotiek bestudeert beide.
Ondanks de verschillen, hebben natuurlijke en konventionele tekens essentiële eigenschappen gemeen. Ze zijn beide ergens een teken *van* (de uitdrukking 'teken *voor*' is alleen toepasselijk op konventionele tekens). Rook is een teken van de aanwezigheid van vuur, althans verbranding. Een voetafdruk in het zand is er een teken van dat er iemand gelopen heeft. In sommige klimaten zijn wolken aan een verder heldere hemel een teken van een bepaalde atmosferische toestand die spoedig regen zal brengen. Augustinus zegt (bv. in *De Dialectica*, hoofdst. 5): 'Een teken is iets dat zichzelf toont aan de waarneming, en behalve zichzelf ook nog iets anders aan de geest'. M.a.w., door de waarneming van een teken komt men iets meer te weten dan alleen de aanwezigheid van het waargenomen objekt. Hoe veel meer, hangt

af van de kennis van zaken van de waarnemer: wie meer weet ziet meer tekens. En de betrouwbaarheid van een teken is precies gelijk aan de betrouwbaarheid van de kennis met behulp waarvan men dat 'andere' te weten komt.
Toch is deze definitie nog te ruim. Er zijn immers gevallen waarin we, behalve de waargenomen vorm, ook nog iets anders te weten komen, zonder dat we van 'teken' spreken. Neem het geval van iemand die net z'n voordeur gelakt heeft en nu ziet dat het begint te regenen en te waaien. Hij weet nu ook iets anders, nl. dat z'n voordeur niet glad zal opdrogen, zodat hij z'n werk nog eens mag doen. Toch is de regen (en de wind) geen 'teken' van de overgedane arbeid. Of ik zie een zwaargewonde, en ik weet nu dat hij aan die wonden zal bezwijken. De wonden zijn nu geen 'teken' van 's mans dood. Het schijnt dat we alleen dan van een teken spreken als datgene waar het een teken *van* is ook tevens gezien wordt als de *oorzaak* (of een noodzakelijke oorzaak) van de waargenomen vorm die we teken noemen: het *van*-objekt moet oorzaak zijn van het teken, niet omgekeerd. Als wolken een teken zijn van naderende regen, dan veroorzaakt de naderende regen de wolken, waarbij 'naderende regen' een uitdrukking is om die atmosferische toestand te benoemen die zowel de wolken als de later optredende regen veroorzaakt. Bovendien moet die oorzaak niet-waarneembaar zijn voor de ontvanger van het teken: hij maakt uit het teken op dat de oorzaak aanwezig moet zijn of zijn geweest. De oorzaak is een noodzakelijke (maar niet per se voldoende) voorwaarde voor het optreden van het teken.
Wanneer we een teken hebben, d.w.z. een waarneembare vorm waarvan we weten dat die het gevolg is van een specifieke oorzaak, dan is de *betekenis* van dat teken niet alleen de eigenschap dat het ons 'inlicht' omtrent zijn oorzaak, zijn *van*-objekt, maar ook omtrent zijn gevolgen. Zo *betekent* de regen wel degelijk dat de man zijn deur opnieuw moet lakken, al is de regen daar geen teken van. Maar rook betekent ook vuur, dat er de oorzaak van is. Een teken *betekent* dus zowel zijn oorzaak als zijn gevolg. Althans, dat is de manier waarop we deze termen gebruiken, naar het schijnt.
Deze analyse gaat ook op voor de konventionele tekens. Deze zijn speciaal hierdoor gekenmerkt dat het *van*-objekt, de oorzaak, altijd een propositioneel weer te geven mentale inhoud omvat, een gedachte van de producent van het teken. Gedachten uiten zich niet 'vanzelf', maar kunnen wel via taal, of via afgesproken vormen, waarneembaar gemaakt worden zodat de waarnemer ze voor zichzelf kan rekonstrueren. Soms, zoals bij verkeerstekens of wetsteksten, is de producent geen bepaalde persoon, maar eerder een bepaalde instantie. Maar ook in deze gevallen kan men uit het betreffende teken met ze-

kerheid opmaken dat gedachten van een bepaalde inhoud zich hebben voorgedaan bij één of meer der personen die de bestaande instantie uitmaken. Bij konventionele tekens is het *van*-objekt dus altijd gebonden aan een levend wezen dat beschikt over een kognitief apparaat dat propositionele inhouden (gedachten) kan produceren.
Maar gedachten zijn niet zo maar gegevenheden op zichzelf. Een gedachte gaat altijd ergens over, heeft per se een gedachte-objekt, is betrokken op bepaalde zaken en toestanden of gebeurtenissen (bestaand of bedacht). Een gedachte heeft essentiëel een betrokkenheid op iets buiten de gedachte. In het vervolg zullen we iets meer zeggen over de aard van die (overigens bij lange na nog niet volledig begrepen) betrokkenheid. Hier wordt alleen op die betrokkenheid gewezen. Bij de drie faktoren die voor tekens in het algemeen gelden, komt voor konventionele tekens aldus nog een vierde. Naast het teken zelf, zijn oorzaak (die een bepaalde gedachte omvat) en de waarnemer, hebben we nu ook de zaak of zaken waarop de gedachte betrokken is.
Het wonderlijke is nu dat wanneer de waarnemer (hoorder) van het konventionele teken de gedachte heeft gerekonstrueerd die achter het ontvangen teken zit, hij hetzelfde ondergaat als de producent: door de gedachtenrekonstruktie raakt hij in dezelfde betrokkenheid op de zaken als de producent. Dat wat bij andere tekens centraal staat, nl. de bepaling van de noodzakelijke oorzaak, verdwijnt hier naar de achtergrond. Centraal staat hier de betrokkenheid op de zaken, de gedachte-objekten. De bepaling van het noodzakelijke element, de gedachte zelf, is hier alleen maar middel, geen doel. Die bepaling is een zuiver instrumentele tussenschakel geworden. Ze is zo zeer tot mechanisme geworden dat ze is weggezonken in de gesloten kelder van de geest waar al die machinerieën staan opgesteld die niet voor introspektie toegankelijk zijn (waarschijnlijk om veiligheidsredenen: we zouden een punthoofd krijgen als we alles konden zien wat zich in onze geest afspeelt). We zijn ons, speciaal bij taalgebruik, wel bewust van de betrokkenheid op de zaken, maar niet van het daarbij benodigde instrumentarium. Het valt onder de taakstelling van de semantiek te achterhalen hoe die instrumentarium in elkaar zit: van taalstruktuur naar gedachten naar de zaken.
Hiermee is tegelijk de eeuwige semantische driehoek gegeven, die in alle semantische studies steeds weer terugkeert: taalteken, gedachte, referentieobjekt.[1] We zullen daar in het vervolg enkele keren op terugkomen. Er moet echter op gewezen worden dat de semantiek het kader van de driehoek te buiten gaat, en wel speciaal omdat de semantiek zich niet alleen bezig houdt met de weergegeven gedachte

als mede*oorzaak* van het taalteken, maar ook met de *gevolgen* van konkrete taaltekens.
Het is al lange tijd bekend dat het niet mogelijk is de propositionele inhoud sec van een opgevatte gedachte d.m.v. een normaal taalbouwsel weer te geven. Geen enkele uiting bestaat uitsluitend uit bv. werkwoord, onderwerp, lijdend voorwerp: 'Marie koek bakken' is geen normale uiting. Altijd gaat de propositionele inhoud vergezeld van een aanduiding hoe de propositie opgevat moet worden: als een bewering, een vraag, een suggestie, een aansporing, een bevel, een vermoeden, etc. (of, in geval van bijzinnen, als een onderdeel daarvan). Het is niet bekend hoe veel van dergelijke 'modaliteiten' er zijn, maar als focuspunten gelden gewoonlijk de bewering, de vraag en het bevel. Sinds de vijftiger jaren is het, onder invloed van het werk van de Engelse filosoof John Austin, gewoonte te spreken van het *performatieve aspekt van taaldaden*. Een taaldaad is het voortbrengen van een uiting met een kommunikatief doel. Deze taaldaad heeft een propositioneel en een performatief aspekt. Vooral sinds het boek van John Searle, een Amerikaans taalfilosoof, *Speech Acts* (1969), heeft het onderzoek van het performatieve aspekt een grote vlucht genomen en het heeft geleid tot wezenlijke bijdragen aan de semantiek. We zullen hier in het vervolg een aparte paragraaf aan wijden. Wat hier echter van belang is, is het inzicht dat het performatieve aspekt geen deel is van het oorzakelijke complex van een taalteken, maar een gevolg is van het stellen van een taaldaad.
Wanneer we een beweringszin uiten als taaldaad, nemen we een bepaalde verantwoordelijkheid op ons, hoe miniem die in veel gevallen ook moge zijn. We zijn verantwoordelijk voor onze mededelingen, en kunnen ter verantwoording geroepen worden. Die verantwoordelijkheid komt pas tot stand wanneer de taaldaad is gesteld, niet eerder. Zij is daar dan ook het gevolg van. Elke taaldaad heeft aldus zijn intermenselijke konsekwenties. Met een vraag doen we een beroep op de hoorder. Met een bevel eveneens, zij het op een andere wijze. Elke taaldaad, kortom, konstitueert een intermenselijk, of sociaal, feit en kreëert een direkt met die taaldaad korrelerende verhouding tussen spreker en hoorder. De aard van die verhouding hangt af van het type taaldaad.
Dat hier sprake is van gevolgbetekenis, en niet van oorzaakbetekenis, blijkt bv. uit het feit dat men gehouden wordt aan wat men zegt, niet aan wat men eventueel bedoelde te zeggen. Wanneer A een mededeling doet, dan draagt A de verantwoording voor de waarheid en de vorm ervan, maar ook voor het verbreiden van de betrokken informatie. Men draagt de verantwoordelijkheid voor de gevolgen, niet voor de oorzaken.

De semantische driehoek, samen met het performatieve aspekt, bepalen aldus het kader waarbinnen de semantiek zich beweegt. Men mag echter niet vergeten dat elk konkreet taalteken op allerlei punten als teken fungeert, en maar op één bepaald punt als taalteken. Allerlei maakt men op uit een gesproken zin. Men hoort of de spreker man of vrouw is, oud of jong, vrolijk of bedroefd. Een goed hoorder maakt allerlei gevolgtrekkingen van sociologische en geografische aard omtrent de spreker. Enzovoort. Het ene taalteken heeft vele tekenfunkties, die grotendeels (misschien alle) vallen onder het begrip 'natuurlijk teken'. Maar die ene funktie die systematisch korreleert met de vorm en de struktuur van het teken en die we de semantische noemen, die is in ieder geval konventioneel. De andere tekenfunkties worden veelal 'paralinguistisch' genoemd, in tegenstelling tot de zuiver linguistische, semantische tekenfunktie.[2]
De semantiek is omstreeks 1970 begonnen aan een nieuwe ontwikkeling, die nog voortduurt, en die gekenmerkt wordt door een interdisciplinaire aanpak, waarbij vooral de filosofie, de taalkunde en de psychologie betrokken zijn. Elk van de drie genoemde disciplines heeft haar eigen tradities, verworvenheden en vooroordelen. In deze opzichten wijken ze sterk van elkaar af, en het kan daarom nauwelijks verwondering wekken dat vertegenwoordigers der verschillende kampen vaak moeite hebben met het begrijpen van elkaars argumenten. De jaren '70 hebben zich gekenmerkt, enerzijds door belangrijke ontwikkelingen binnen de genoemde disciplines apart, maar anderzijds ook door grootscheepse pogingen zich met elkaars optieken vertrouwd te maken.
Tot aan het begin van deze ontwikkeling had de semantiek een slechte tijd doorgemaakt. In de tijd dat taalkunde en psychologie zich tot autonome gebieden van wetenschap ontwikkelden, laten we zeggen in de eerste helft van deze eeuw, werden de menswetenschappen overheerst door het streven af te komen van het 19de-eeuwse begrip 'geest', beladen als dat was met theologische en metafysische konnotaties. In plaats van de geest te zien als objekt van empirisch onderzoek, zoals we thans geleerd hebben te doen, probeerde men de rol van de geest zo veel mogelijk weg te praten.[3] Dit streven kulmineerde in het behaviourisme. Hier werd de klassieke semantische driehoek van één hoekpunt beroofd, nl. van dat der gedachten. Gedachten werden niet gezien als objekten van of elementen in empirisch, wetenschappelijk onderzoek, en ook in de filosofie bestonden, met name positivistische, stromingen die dit begrip verdacht vonden.
In een aldus gemutileerd mensbeeld gedijde de semantiek allerminst. De taalkunde wilde het in de periode van, ruwweg, 1935 tot 1960, stellen zonder betekenis: alleen vormelijke strukturen speelden mee.

De betekenis bleef erbuiten. De ontwikkelingen binnen de transformationele grammatika hebben in deze toestand enigszins verbetering gebracht, maar ook daar bleef betekenis toch voornamelijk een mysterieuze terra incognita. In de psychologie werd 'betekenis' een tijd lang gezien in termen van stimulus-respons-relaties[4], zonder veel succes overigens. Begin vijftiger jaren was er een kortstondige ontwikkeling die psychologie en taalkunde verenigde en betekenis zag in funktie van de hoeveelheid informatie die elk element meedroeg. De in die jaren bloeiende informatie-theorie had aanleiding tot deze ontwikkeling gegeven.[5] Maar ook dit was niet voldoende om de droge aarde weer vruchtbaar te maken.
Dat de semantiek na 1970 tot werkelijke bloei gekomen is, is voornamelijk toe te schrijven aan het feit dat de filosofische semantiek zich bleef ontwikkelen zonder noemenswaard aangetast te worden door de behaviouristische verlamming. Vanuit de taalkunde werd via de begrippen 'semantische representatie' en 'presuppositie' weer een brug geslagen naar de filosofie. Anderzijds zorgde de Montague-grammatika voor een brug in omgekeerde richting. In de psychologie had men zich intussen ook, en ten dele in dialoog met de taalkunde, bevrijd van de ergste gevolgen van het behaviourisme, en kwam de studie der kognitieve funkties opnieuw tot bloei. In dit klimaat is het mogelijk gebleken de semantiek te gaan bedrijven als een wetenschap, d.w.z. in het kader van toetsbare theorieën. De ontwikkeling is nu echter nog te jong dan dat de, vaak zeer oude, verschillen en tegenstellingen tussen de erbij betrokken disciplines zonder meer verdwenen zouden zijn. Men moet zich als semanticus heden ten dage een aantal verschillende optieken eigen maken om de ontwikkelingen te kunnen begrijpen. In het vervolg zullen we de voornaamste ontwikkelingen binnen de huidige semantiek nader belichten.

Grammatika en betekenis 1

In de 20-eeuwse taalkunde, waar men al omstreeks 1920 begon te stellen dat dit de studie is der taal*vormen*, en niet der betekenissen, is de grammatikawetenschap (vaak ook gewoon 'grammatika' genoemd) de studie van de mogelijke kombinaties van atomaire vormen (morfemen) in grotere gehelen, met name de zin. Grammatika als objekt van onderzoek is dan het systeem volgens hetwelk die kombinaties plaatsvinden. De term 'grammatika' wordt dus op twee manieren gebruikt: als wetenschap en als objekt van wetenschap.
Sinds de opkomst van de transformationele grammatika, dus sinds

omstreeks 1957, is het gewoonte geworden vooral de zin als kader te nemen. De zin geldt als gebruikseenheid en het lijkt derhalve eenvoudiger taalgebruikers te vragen over zinnen dan over zinsdelen. Een grotere eenheid van de zin te nemen, bv. teksten, leek niet gewenst, daar alles erop wees dat de kombineerbaarheid van zinnen in teksten aan andere en andersoortige wetten onderhevig is dan die van delen in zinsgehelen. De zin werd aldus een empirisch basisonderdeel van de taalkunde: men vroeg de taalgebruiker (en in de praktijk meestal zichzelf als taalgebruiker) of een gegeven reeks woorden een goede, grammatikale zin was, en probeerde dan de principen op te stellen volgens welke deze, en tevens zo veel mogelijk andere, 'goedgekeurde' zinnen zijn samengesteld. Er golden, en gelden, daarbij voornamelijk drie criteria: de opgestelde bouwregels moeten alleen de goede zinnen, en in beginsel ook alle goede zinnen, van de beschreven taal opleveren (een tegenvoorbeeld falsifiëert derhalve een opgesteld systeem); verder, en tevens belangrijker, de opgestelde bouwregels moeten zelf zo min mogelijk in aantal zijn en zo veel mogelijk gevallen dekken. En ten derde, de bouwregels van de ene taal dienen zo goed mogelijk overeen te stemmen met die van andere talen. De beide laatste criteria vallen onder het *eenvouds*begrip in de wetenschap.
Deze methode heeft in de praktijk tot allerlei, vaak zeer ernstige, moeilijkheden geleid. Men kan taalgebruikers niet zo maar vragen of een gegeven reeks woorden een grammatikale zin is. Meestal zal, en terecht, de bedoeling van de vraag niet worden begrepen. Dialektonderzoek wordt bijna onmogelijk, omdat heel vaak dialektsprekers hun eigen dialekt niet goed, of grammatikaal, vinden en daarom goede dialektzinnen zullen afwijzen als ongrammatikaal. Veel mensen laten zich leiden door niet zo reële maar op school onderwezen normatieve regels. Enzovoort. Maar ook al zou men al dergelijke obstakels uit de weg weten te ruimen, bv. door alleen geschoolde linguisten als informanten te gebruiken, dan blijft nog altijd deze grote en essentiële moeilijkheid over. Het begrip 'grammatikaal' is een theoriegebonden begrip, geen ervaringsbegrip. Bij deze methode gaat men ervan uit dat er een autonome, isoleerbare eigenschap 'welgevormdheid' aan de zinnen te observeren valt, los van de betekenis. Dit blijkt niet zo te zijn. Keer op keer blijkt dat men ineens ontdekt dat een gegeven reeks woorden wél een goede zin is, als men maar aan een bepaalde mogelijkheid denkt, d.w.z. aan een bepaalde mogelijke betekenis. En omgekeerd, terwijl men dacht dat een reeks woorden wel een goede zin was, blijkt bij interpretatie dat dat niet zo was.
Een paar voorbeelden zullen dit illustreren. Neem bv:[6]

(1) a. Ze dronken urenlang een glas whisky.
b. Tijdens zijn drie jeugden was hij een veelbelovende jongen.
c. Gloria verhuisde tot 1965 naar Amsterdam

Verkuyl noemt deze zinnen ongrammatikaal, maar het is niet duidelijk op welke gronden. Immers, in bepaalde konteksten zijn het normale, goede en bruikbare zinnen. Neem voor (1a) het geval van twee lieden die een dag en een nacht doorgaan met schaken. Ze schaken snel: een partij duurt nooit langer dan een kwartier. Na elke partij drinken ze iets. Welnu, urenlang dronken ze een glas whisky, daarna gingen ze over op melk. Of voor (1b): daar hoeft men slechts aan reïnkarnatie te denken. Bij (1c) kan men zich Gloria voorstellen als een dwangmatige maar niet doorzettende verhuister, die elk jaar een paar maal verhuist maar dan weer terugkeert naar haar oude woning. Voor het omgekeerde, neem bv.:

(2) Ze kocht twee duurdere jurken dan haar zuster.

Op het eerste gezicht lijkt dit een goede zin, temeer omdat 'Ze kocht een duurdere jurk dan haar zuster' zeker goed is. Maar bij nader inzien blijkt er geen touw aan vast te knopen. Uiteindelijk moet de zin dus afgewezen worden.
De konklusie moet zijn dat men niet zonder meer, bij wijze van 'observatie', van een zin kan zeggen of hij grammatikaal is of niet. Een zin is dan pas ongrammatikaal als vast staat dat hij voor geen enkele mogelijke betekenis acceptabel is. Om dat vast te stellen is onderzoek nodig; het is geen kwestie van onmiddellijk aanvoelen. De welbekende grammatikaliteitsoordelen blijken uiteindelijk semantische oordelen te zijn. De zin is inderdaad een gebruikseenheid, en men moet hem dan ook in het gebruik observeren, niet als los objekt buiten het gebruik. Men moet op z'n minst mogelijke konteksten mede in overweging nemen (ook al zal het waar zijn dat de bouwregels van teksten van andere aard zijn dan die voor zinnen). De poging om via het begrip 'welgevormdheid', d.w.z. grammatikaliteit, een autonome, van de betekenis onafhankelijke grammatikawetenschap op te stellen, moet derhalve in eerste instantie als mislukt beschouwd worden. De data-basis zelf is semantisch van aard.
Een zin is dus dan pas 'goed' als hij volgens de in de betrokken gemeenschap geldende normen de uitdrukking is voor een bepaalde betekenis. Het is de taak van de taalkunde, i.h.b. de grammatikawetenschap, deze normen precies te formuleren. En ook al is de taalkunde tot op heden nog steeds zwaar belast met de erfenis van het behaviourisme, en wordt nog steeds in brede kring een op de vorm gerichte

autonomie nagestreefd, toch moet gesteld worden dat, met name in de traditie van Bloomfield, Harris en Chomsky, belangrijke inzichten gewonnen zijn wat betreft de in een taalgemeenschap geldende normen voor de uitdrukking van betekenissen. M.a.w., de verworvenheden op het gebied van de grammatikawetenschap van de laatste twintig jaar kunnen niet meer terzijde geschoven worden.
Een der meest centrale inzichten van deze periode is dat reeksen woorden die zinnen vormen een hiërarchisch geordende boomstruktuur hebben, de zg. oppervlaktestruktuur (OS), en dat bovendien met elke OS, dus met elke zin, een reeks zg. onderliggende strukturen verbonden is. Transformatieregels bewerken de omvorming van een diepere onderliggende struktuur tot een minder diepe onderliggende struktuur, en uiteindelijk tot de OS. De diepste onderliggende struktuur heet de dieptestruktuur (DS). Het is zaak de transformaties precies te formuleren en t.o.v. elkaar te ordenen voorzover nodig. De onderzoekspraktijk heeft uitgewezen dat binnen dit, overigens nog erg ruime, kader allerlei regelmatigheden en struktuurprinciepen op erg verhelderende wijze aan het licht gebracht kunnen worden. Deze successen vormen dan ook de voornaamste rechtvaardiging van dit onderzoeksparadigma.
Toch is er met dit transformationele paradigma iets vreemds aan de hand. Terwijl de meeste linguisten vrede hebben met het boven geschetste kader in het algemeen, bestaan er de meest uiteenlopende hypothesen over de eigenlijke vorm van DS-en en derhalve van de transformaties. Over de feitelijke invulling van de noties DS en T-regel (d.i. transformatie) bestaat een even grote onenigheid als er enigheid is over de noodzaak of minstens bruikbaarheid van die noties. Voor een belangrijk deel heeft die onenigheid te maken met verschillende visies op de relatie tussen grammatika en betekenis.
De eerste DS-hypotheses werden geformuleerd in een kontekst van autonome syntaxis, waarbij de betekenis geen, of slechts een heuristische, rol speelde. In 1964 werd echter het idee geopperd[7] dat de syntaxis (d.i. grammatika) aanzienlijk vereenvoudigd zou worden als men als konditie op DS-en stelde dat ze alle relevante semantische informatie van de OS moesten bevatten. De T-regels zijn onder deze assumptie dus semantisch irrelevant. We noemen dit de *semantische invariantie* van de T-regels. Uit deze hypothese groeide vanzelf het inzicht dat, zo de DS alle semantische informatie van de OS bevatte, de DS dan ook identiek moest zijn aan de door filosofen lang gezochte maar nooit precies geformuleerde semantische analyse van de zin. Een aparte zg. semantische komponent is dan in de grammatika niet meer nodig.[8] Een grammatika doet niets anders dan betekenisrepresentaties (SR's) omvormen tot OS-en. Belangrijke namen bij deze

ontwikkeling zijn McCawley, Lakoff, Ross. De theorie zelf wordt gewoonlijk 'generatieve semantiek' genoemd, en ook wel 'semantische syntaxis', omdat de transformationele syntaxis hier een semantische input heeft.
Hoewel na 1964 praktisch iedereen deze kant opging, kwam, voornamelijk door toedoen van Chomsky, omstreeks 1968 een kentering. Om nl. de T-regels semantisch invariant te houden en de DS te kunnen identificeren met de SR waren ingrijpende veranderingen nodig in de tot medio zestiger jaren ontworpen DS-hypothesen en T-regels. Het zou te ver voeren in deze kontekst op details in te gaan. Doch i.h.a. kan gesteld worden dat sommige linguisten, aangevoerd door Chomsky, meenden dat die veranderingen niet voldoende syntaktisch gemotiveerd waren, waarbij ze vasthielden aan een in beginsel autonome grammatika-opvatting, waarin de grammatika gezien wordt als een theoretisch-verklarende verantwoording van een van de betekenis onafhankelijke en op zichzelf observeerbare eigenschap van zinnen die men 'grammatikaliteit' of 'welgevormdheid' kan noemen. In dit grammatika-model is een aparte zg. semantische komponent nodig om OS-en te relateren aan een SR.[9] Deze theorie draagt de kurieuze naam van 'extended standard theory' (EST), waarbij de term 'standard theory' gereserveerd wordt voor die (door iedereen verlaten) theorie, gegeven in Chomsky (1965), waar enerzijds de DS wordt gezien als de drager van alle semantische informatie maar anderzijds wel onderscheid wordt gemaakt tussen DS en SR.
We zullen op deze nog steeds bestaande kontroverse hier niet ingaan. Wat hier belangrijk is, is dat men in de taalkunde oog heeft gekregen voor het begrip 'semantische representatie', de bovengenoemde SR, ook al bestaat grote onenigheid en onzekerheid over de preciese invulling van dit begrip. Men is het als een taalkundige opgave gaan zien, hoe dan ook, om OS-en, dus zinnen, via regels te relateren aan hun SR's. Volgens sommigen zijn die regels zelf de grammatika, volgens anderen vormen zij slechts de semantische komponent. Maar het probleem is in alle duidelijkheid gesteld.
SR's vormen, aldus gezien, een niveau van representatie voor zinnen waar elke ambiguïteit is opgeheven en waar de semantische inhouden in zowel logisch als lexikaal opzicht maximaal geanalyseerd zijn. Als dit begrip enige zin heeft, moet het een belangrijk aandeel hebben in de verklaring van ons verstaan van zinnen, de taak van de semantiek. Hoewel SR's zelf ook taalachtige strukturen zijn, en in feite niets anders geven dan een expliciete parafrase van de betrokken zin, en men dus stellen kan dat ze, talig als ze zijn, zelf ook weer een betekenis moeten hebben, worden ze niettemin gezien als een niveau van representatie via hetwelk het verstaan van zinnen tot stand komt.

Wanneer de taalkundige erin slaagt een empirisch-verklarende relatie te formuleren tussen OS-en en SR's voor een gegeven taal, dan heeft hij in zoverre het terrein geëffend voor de semantiek dat hij met zijn SR's aangeeft vanuit welke taalstruktuur de taalgebruiker opereert bij het feitelijk verstaan van zinnen. Men is het er immers universeel over eens dat de OS op zichzelf, zonder het postulaat van een door regels geleide reduktie tot een SR, per se onvoldoende is voor een verklaring van ons verstaan van zinnen.[10]

Waarheid en betekenis 2

We gaan nu vanuit een geheel andere hoek de betekenisproblematiek bekijken. Terwijl in het voorafgaande de schijnwerper gericht was op de relatie tussen zinnen als taalkundige gegevens en hun semantische analyse, hun SR, die men kan zien als middel om te geraken tot de gedachte waarvan de zin als teken kan fungeren, zullen we nu de aandacht richten op een andere zijde van de semantische driehoek, nl. de relatie tussen het taalteken en de dingen waarover gesproken wordt, de referentieobjekten. Dit aspekt van de problematiek wordt voornamelijk in de filosofie onderzocht, en men moet dus wel rekening houden met het feit dat de optiek hier in hoge mate wordt bepaald door de tradities die in de filosofie gegroeid zijn en de typische problemen die daar aan de orde zijn.
Een bijzonder vruchtbaar probleemgebied voor de relatie taalteken-referentieobjekt is dat van het begrip 'waarheid' gebleken. Met name de zg. korrespondentie- of adekwatietheorie van de waarheid is hier van belang. Dit is de filosofische visie waarin 'waarheid' gezien wordt als de eigenschap, hetzij van een gedachte, hetzij van een taalteken (uiting), dat deze overeenstemt met de werkelijkheid der dingen: adaequatio ad res. (Althans voor wat Kant synthetische waarheden, en Leibniz 'vérités de fait' noemde, en niet voor de analytische waarheden, of 'vérités de raison'.)
Leibniz (1646-1716) kan hierbij als beginpunt fungeren. Bij de behandeling van het probleem der identiteit stelde hij dat als twee uitdrukkingen, u_1 en u_2, hetzelfde objekt O aanduiden, dan alles wat in waarheid van O gezegd kan worden met behulp van u_1, ook met behulp van u_2 gezegd kan worden. Dit is het substitutieprincipe van Leibniz: eadem sunt quorum unum alteri substitui potest salva veritate. Hetgeen neerkomt op: termen die altijd voor elkaar in de plaats kunnen komen met behoud van waarheid, staan voor hetzelfde ding, en omgekeerd. Het zijn de standen van zaken in de wereld, met

de dingen daarin, die uitingen of gedachten waar maken, of onwaar.[11]
Omstreeks de eeuwwisseling heeft Leibniz' principe (we zullen hier van 'wet' spreken) op twee fronten tot komplikaties, en daarmee tot belangrijke ontwikkelingen in de semantiek aanleiding gegeven. In Duitsland ontdekte Gottlob Frege (1848-1925), de logicus, wiskundige en taalfilosoof, een tweetal problemen die bij Leibniz' wet optreden. In Engeland zag, ongeveer gelijktijdig, Bertrand Russell (1872-1970) problemen voor die gevallen waar een uitdrukking geen referentieobjekt heeft. We zullen beide ontwikkelingen achtereenvolgens schetsmatig weergeven.
In zijn beroemde opstel 'Ueber Sinn und Bedeutung' (1892) voert Frege twee problemen ten tonele die zich voordoen bij Leibniz' wet. Het eerste probleem wordt gevormd door de zg. identiteitsuitspraken, waarin gesteld wordt dat u_1 en u_2 dezelfde O aanduiden. Om dat te zeggen gebruiken we de zinsvorm 'u_1 is u_2'. Freges voorbeeld is:

(1) De morgenster is de avondster.

De moeilijkheid is niet dat we hier in direkt konflikt raken met Leibniz' wet, maar wel dat als uitingen hun waarheidswaarde ('waar' of 'onwaar') ontlenen aan de relatie van de erin voorkomende termen met de dingen, de waarde 'waar' voor (1) noodzakelijk en a priori zou moeten zijn. Immers, de termen 'morgenster' en 'avondster' denoteren beide de bekende planeet Venus. En dat Venus Venus is, is zowel noodzakelijk als a priori waar. In feite echter is (1) kontingent en a posteriori waar. Iemand die beweert dat de morgenster en de avondster twee verschillende hemellichamen zijn had best gelijk kunnen hebben. Toevallig heeft hij geen gelijk, en zijn ongelijk is pas na onderzoek, dus a posteriori, vast komen te staan. M.a.w. ook al zal vervanging van bv. 'avondster' in (1) door 'morgenster' nog steeds een ware uitspraak opleveren ('salva veritate'), de *soort* waarheid verandert van kontingent en a posteriori in noodzakelijk en a priori. En dit valt op grond van Leibniz' wet niet te verwachten.
Het tweede probleem vormt een direkte bedreiging voor Leibniz' wet. Er zijn nl. gevallen waar u_1 niet vervangen kan worden door u_2 salva veritate, ook al denoteren ze beide dezelfde O. Frege bespreekt dit probleem uitvoerig, maar minder helder dan bv. Quine (1953). Niet zozeer worden bedoeld de gevallen waar een woord of naam tussen aanhalingstekens staat of zou moeten staan: *'Amsterdam' heeft negen letters* is een ware zin, maar *'Mokum' heeft negen letters* niet, ook al staan *Amsterdam* en *Mokum* voor dezelfde stad. Maar

'Amsterdam' is de naam van het woord van die vorm, en niet van de stad. O is hier dus niet de stad, maar het woord *Amsterdam*. Geen wonder dus dat Leibniz' wet hier geen identiteit oplevert.
Wel bedoeld worden gevallen als het volgende:

(2) Jan had niet in de gaten dat Mokum in Nederland lag.

Deze zin impliceert in genen dele dat Jan niet in de gaten had dat Amsterdam in Nederland lag. Hier gaat Leibniz' wet dus niet op. Men is in Freges voetspoor gaan onderscheiden tussen de zg. *extensionele konteksten*, waar Leibniz' wet wel opgaat, en de *intensionele konteksten*, waar hij niet opgaat. De laatste worden gekreëerd, veroorzaakt, door een hoger predikaat dat maakt dat uitdrukkingen in de afhankelijke bijzin niet meer, salva veritate, te vervangen zijn door ko-refererende termen. Zulke predikaten zijn bv., behalve het al genoemde *in de gaten hebben*, ook *geloven, merken, noodzakelijk zijn, vernemen, dromen, zeggen.*
Het is nu Freges bedoeling Leibniz' wet te redden van deze twee problemen. Hij doet dat zeer ingenieus, door te onderscheiden tussen betekenis, 'Sinn', enerzijds en referentieobjekt, 'Bedeutung', anderzijds. Wij zullen spreken van B en O. De uitdrukkingen 'morgenster' en 'avondster' hebben nu wel dezelfde O, maar niet dezelfde B. De B beantwoordt aan een gedachte, of gedachte-element, en is voldoende voor het verstaan. De band met O wordt pas gelegd als we de waarheidswaarde willen bepalen van de uiting in kwestie: 'Das Streben nach Wahrheit also ist es, was uns überall vom Sinn zur Bedeutung vorzudringen treibt' (p. 33). Zin (1) is daarom niet noodzakelijk en a priori omdat het niet noodzakelijk of a priori is dat de O van 'morgenster' dezelfde is als die van 'avondster'.
Dit onderdeel van Freges oplossing heeft betrekkelijk onlangs een vervolg gehad. De Amerikaanse filosoof Kripke (1972) stelt dat Freges oplossing niet juist kan zijn. Immers, de moeilijkheid schuilt niet alleen in zinnen als (1), maar ook in bv.:

(3) Phosphorus is Hesperus.

'Phosphorus' is een ouderwetse astronomische naam voor de morgenster, en 'Hesperus' voor de avondster. Het verschil met (1) is dat we hier te maken hebben met eigennamen, maar in (1) met variabel refererende uitdrukkingen. Normale nominale uitdrukkingen zijn variabel refererend. 'De paus van Rome' duidt niet altijd per se hetzelfde individu aan: O hangt af van de tijd waarbinnen gerefereerd wordt. Zo ook 'mijn kollega's, 'de temperatuur van de kamer' etc. Bij eigenna-

men echter, zegt Kripke, is de referentie altijd vast, het zijn 'rigid designators', vaste verwijzers. Eenmaal aan een objekt gehecht, zal de naam altijd aan dát objekt gehecht blijven. Kripke volgt hier in hoofdzaak de eigennaam-theorie van John Stuart Mill, de 19e-eeuwse Britse filosoof, die aan eigennamen slechts 'denotatie', geen 'konnotatie', toekende.
Welnu, zegt Kripke, aangezien eigennamen geen B hebben, doch slechts een O, kan voor (3) Freges oplossing niet gelden, hoewel het probleem zich daar op dezelfde wijze voordoet als in (1). Kripkes oplossing luidt dan: zowel (1) als (3) zijn noodzakelijk, omdat dingen nu eenmaal noodzakelijk aan zichzelf gelijk zijn. Maar ze zijn niet a priori waar, doch a posteriori. Hier is dus sprake van a posteriori noodzaak, een begrip dat hij verder uitvoerig toelicht.[12]
Freges antwoord op het tweede probleem is als volgt. Zoals nominale uitdrukkingen hun B en O hebben, zo ook zinnen. De B van een zin is de onderliggende gedachte; de O is de waarheidswaarde: 'het ware' of 'het onware'. Maar als een zin staat binnen een intensionele kontekst, dan is hij niet meer zelfstandig betrokken op het ware of het onware, doch heeft als O de gedachte achter de zin, en als B de betekenis van de uitdrukking 'de gedachte dat...' (met de zin ingevuld op de lege plaats). Aangezien nu twee zinnen die alleen verschillen doordat in de ene u_1 staat en de andere u_2, waarbij u_1 en u_2 dezelfde O hebben, altijd dezelfde waarheidswaarde moeten hebben, maar zullen verschillen in hun B, zullen deze zinnen binnen intensionele konteksten verschillende O's hebben. Leibniz' wet is nu gesauveerd: vanwege de verschillende O's is geen substitutie salva veritate mogelijk.
Deze konstruktie doet wellicht wat kunstmatig aan. Niettemin heeft zij Rudolf Carnap (1947) geïnspireerd tot een, zeer invloedrijke, verdere uitwerking. Carnap onderscheidt drie soorten uitdrukkingen ('designators'), zinnen, predikaten en deskripties. Alle drie hebben ze een B en een O (of, in zijn termen, een intensie en een extensie), en wel volgens het schema op p. 150.

Voor zinnen geldt nu een onderscheid tussen extensioneel en intensioneel. Een zin is extensioneel wanneer de extensie van de zin (i.e., zijn waarheidswaarde) een funktie is van, dus éénduidig af te leiden valt uit, de extensies van de samenstellende designatoren. Dit is niet meer dan een technische herformulering van Leibniz' wet: verschillende termen met dezelfde extensie (dus: O) maken geen verschil voor de waarheidswaarde van de zin ('salva veritate'). Een zin is intensioneel als er minstens één designator in voorkomt die de zin niet-extensioneel maakt en als de intensie van de zin een funktie is

zin	intensie: achterliggende propositie (i.e., Freges 'gedachte') extensie: waarheidswaarde
predikaat	intensie: eigenschap extensie: klasse van individuen
deskriptie	intensie: 'individueel begrip' extensie: individu (i.e., O)

van de intensie van die designator. Dus vervanging van de bewuste designator door een andere met dezelfde intensie geeft een zin met dezelfde achterliggende propositie (gedachte), een volledig synonieme zin dus. Zo zijn zinnen van het type 'het is noodzakelijk dat p' intensioneel, want vervanging van p door q met dezelfde intensie geeft een synonieme zin:

(4) a. Het is noodzakelijk dat mannelijke kinderen van dezelfde ouders broers zijn.
b. Het is noodzakelijk dat jongens met dezelfde vader en moeder broers zijn.

We zullen met deze vereenvoudigde weergave volstaan. Het voornaamste belang van Carnaps benadering ligt in het feit dat bij hem duidelijk wordt dat de waarheidswaarde van een zin afleidbaar is uit de extensies van de samenstellende deskripties, om het kort te formuleren. Voor de logika betekent dit een prachtige uitbreiding van het alreeds bekende begrip 'waarheidsfunktionaliteit'. Dit houdt in dat aan de hand van een waarheidstafel de waarheidswaarde van een zin kan worden afgeleid uit de waarheidswaarde van de samenstellende zin of zinnen. Alleen bepaalde zg. konnektieven geven waarheidsfunktionaliteit: 'niet', 'en', 'of' en de implikatie zijn de standaardgevallen. Als ik weet of 'p' waar is, weet ik ook of 'niet-p' waar is. Als ik weet of 'p' waar is en of 'q' waar is, weet ik ook of 'p en q' waar is, etc. Carnaps principe van de extensionaliteit houdt nu in dat als ik weet wat de extensies zijn van de designatoren in 'p', ik weet wat de waarheidswaarde is van 'p'.
De vraag is echter wat we hiermee opschieten voor de studie van de betekenis. Afgezien van bepaalde reserves die men kan koesteren vanwege de gekunsteldheid van sommige van Carnaps noties (met name zijn intensie voor deskripties: 'individueel begrip'), blijft staan

dat het probleem van de semantiek niet is het bepalen van *waarheidswaarden*, maar het verantwoorden van ons verstaan van zinnen. Tarski (1944) heeft de aanzet gegeven tot een antwoord op deze vraag. Hij stelt, in beginsel, dat we een zin verstaan dan en dan alleen als we weten onder welke voorwaarden de zin waar is, m.a.w., als we de *waarheidskondities* van de zin kennen. Als we over het vermogen beschikken om van een gegeven zin te zeggen, in het licht van een gegeven situatie, 'ja, die zin is waar', of 'nee, die zin is niet waar', dan hebben we die zin verstaan.
Dit uitgangspunt heeft aanleiding gegeven tot een zeer belangrijke ontwikkeling in de semantiek, de zg. waarheidskonditionele semantiek. Tarski's overbekende voorbeeld is:

(5) a. 'Sneeuw is wit' is waar dan en slechts dan als sneeuw ook echt wit is.

Op velen heeft dit voorbeeld de indruk gemaakt van trivialiteit. Naar verluidt is Tarski, begin dertiger jaren, in Polen uitgelachen toen hij dit principe debiteerde, zij het dat de jonge Carnap hem achteraf troostte en komplimenteerde. Tarski's principe is geenszins triviaal wanneer men bedenkt dat dit een programma inhoudt voor de semantische beschrijving van een taal. Wanneer men voor elke zin van een gegeven taal kan formuleren wat de noodzakelijke en voldoende voorwaarden zijn voor de waarheid van die zin, dan heeft men een semantische beschrijving van die taal, volgens Tarski. Waarheidskondities moeten dus ook geformuleerd kunnen worden voor wat ingewikkelder zinnen als:

(6) Twee minuten nadat Jan vertrokken was realiseerde hij zich dat hij zijn paspoort vergeten was.

Gelukkig hebben voldoende mensen ingezien dat Tarski's principe geenszins triviaal was. In feite opent het een wijde reeks van perspektieven. Allereerst zij gesteld dat deze benadering Carnaps heldere en eenvoudige extensionaliteitsbeginsel toepasselijk maakt voor de semantiek, dus bij het streven ons verstaan van zinnen te verantwoorden. Terwijl voor Carnap de bepaling van de waarheidswaarde afhing van de relatie tussen de gebezigde termen en de *werkelijke* wereld (het ging om de werkelijke waarheidswaarde), opent Tarski's methode de mogelijkheid om een relatie te formuleren met een *mogelijke* wereld en te bepalen of een zin waar of onwaar is met betrekking tot een bepaalde, omschrijfbare, stand van zaken, vaak 'mogelijke wereld' genoemd. Een evidente moeilijkheid in Carnaps systeem is dat wij, als

taalgebruikers, de waarheidswaarde van feitelijk gebruikte zinnen pas kunnen bepalen *nadat* we de zin verstaan hebben. Dat houdt dus in dat we een zin verstaan *voordat* de extentie van de termen bekend is, 'verstaan' althans op een bepaalde manier. Anders gezegd: we leggen de relatie met de dingen (extensie) pas nadat we de zin op een bepaalde wijze verstaan hebben, en het is juist een probleem *hoe* we, gegeven een zin en gegeven een situatie, de relatie met de dingen leggen. Hoe de extensie bepaald wordt is een probleem, terwijl dat in Carnaps systeem alreeds een gegeven is. Terwijl dit probleem vooralsnog open blijft, kan nu, met behulp van Tarski's principe, althans geprobeerd worden inzicht te krijgen in de primaire vraag van het verstaan van zinnen, maar toch op grond van Carnaps fraaie extensionaliteitsbeginsel. En wel door te kwantificeren over zg. mogelijke werelden. We praten nu niet meer over de feitelijke, of absolute, waarheidswaarde van een zin, maar over de waarde die een gegeven zin zou krijgen als een bepaalde stand van zaken zou gelden. Het vermogen om dát te bepalen is, in deze benadering, het vermogen om zinnen te verstaan. Wel moet gesteld worden dat door aldus gebruik te maken van Carnaps notie van extensionaliteit de relatie met het feitelijke referentieobjekt, dat waar we het in taalgebruik over hebben, is opgegeven. We bestuderen nu niet meer de relatie taalteken versus referentieobjekt, maar een andere zijde van de semantische driehoek, nl. de relatie tussen taalteken en gedachte. Dit laatste punt is in de waarheidskonditionele semantiek niet altijd duidelijk onderkend.

De semantiek van een taal bestaat aldus uit een funktie die de waarde 'waar' of 'onwaar' oplevert gegeven een zin van die taal en gegeven een bepaalde, omschreven, stand van zaken. Davidson (1969) heeft er de nadruk op gelegd dat een dergelijke semantiek rekursief moet zijn, d.w.z. dat met een beperkt aantal regels een onbeperkt aantal verschillende mogelijke werelden te behandelen moet zijn. Voorts vraagt hij aandacht voor het intussen verwaarloosde aspekt van de in taalgebruik werkelijk optredende relaties met referentieobjekten en de feitelijke waarheidswaarden. Hij stelt voor bij elke zin in de semantische analyse in te vullen wanneer en door wie de zin wordt gezegd: 'voor spreker p op tijdstip t'.

Belangrijker echter is in deze kontekst het werk van Montague geweest. Deze te jong overleden Amerikaanse logicus-filosoof ondernam sinds het midden der zestiger jaren serieus de taak om een systematische calculus te ontwerpen die waarheidswaarden leverde voor Engelse zinnen gegeven een bepaalde stand van zaken. Aanvankelijk (1970) nam hij de oppervlakte-zinnen zelf als input voor de waarheidsfunkties. Later (1973) staat hij een procedure voor waarmee

eerst de zinnen worden omgezet in een gestandaardiseerde logische taal, van waaruit dan de waarheidsfunkties opereren. Aangezien in dit kader aan zinnen strukturen worden toegekend volgens bepaalde regels, is hier tevens sprake van grammatika. Men spreekt danook min of meer zonder onderscheid over 'Montague-grammatika' en 'Montague-semantiek'. Voor meer gedetailleerde informatie over deze, formeel tamelijk lastige, materie raadplege men het artikel over Montague-grammatika elders in dit deel.
Vooral de laatste vijf, zes jaar heeft de Montague-benadering velen aangetrokken. Er is zonder meer sprake van een belangrijke ontwikkeling. Anderzijds heeft deze theorie ook sterke weerstanden opgeroepen. Met name voelen velen zich niet gelukkig met de begrippen 'mogelijke wereld' of 'gegeven stand van zaken' zoals gehanteerd in de Montague-semantiek. De formalismen zijn hier helderder dan de onderliggende noties. Het is immers niet duidelijk hoe men verantwoord kan kwantificeren over mogelijke werelden. Quine (1953: 4) vaart hevig uit tegen alle soorten van mogelijke entiteiten, en hoe men zijn bezwaren ook tracht te ondervangen, voor de mogelijke werelden is tot op heden geen bevredigend antwoord gegeven.
Voorts hebben taalkundigen moeite met wat zij veelal ervaren als een wat premature nadruk op formalismen, en een betrekkelijke verwaarlozing van de subtiele feiten. Hier verraadt de Montague-grammatika duidelijk haar filosofische origine. Doorsnee in de taalkunde opgegroeide taalkundigen hebben reserves t.a.v. theorieën die minder gevoelig zijn voor kleine maar reële nuances van stijl en betekenis. Psychologen, tenslotte, hebben de grootste moeite met deze vorm van grammatika en semantiek. Zij zien hoegenaamd geen kans de formalismen enige psychologische realiteit toe te kennen. Er bestaat, kortom, bij velen de verwachting dat de Montague-grammatika en -semantiek, waardevol als zij zonder twijfel in allerlei opzichten zal blijken, toch niet het gezochte antwoord geeft op de vragen rondom het verstaan van zinnen.
De Montague-benadering is het laatste wat te melden valt over deze specifieke tak van de Leibniz-boom. Er is echter, zoals gezegd, nog een tweede tak, die van Russell via Strawson leidt naar de presuppositionele semantiek. Russell (1905) vraagt zich af (nadat hij in de voorafgaande jaren een intensieve studie van Leibniz had gemaakt) wat er gebeurt wanneer een deskriptie geen O heeft. Ook Frege had zich die vraag gesteld, en zijn antwoord was (1) dat men moest vermijden zulke deskripties te gebruiken (o, naïviteit der filosofen), en (2) dat in zulke gevallen geen sprake was van een waarheidswaarde, alleen van betekenis. Russell echter ontkent dit. Zijn argument is

eenvoudig en helder. Neem de zin:

(7) De huidige koning van Frankrijk is kaal.

Deze zin is duidelijk niet waar, want als hij waar was dan zou er iemand moeten zijn die thans koning van Frankrijk is en ook kaal. Zo iemand is er niet, dus (7) is onwaar. Maar dan moet de negatie ervan waar zijn:

(8) De huidige koning van Frankrijk is niet kaal.

Doch (8) is niet zo maar een ware zin. Immers, als (8) waar is, dan verwachten we een individu die thans koning van Frankrijk is en haar op zijn hoofd heeft. Maar zo iemand is er evenmin. Welnu, zegt Russell, zin (8) is ambigu. Hij betekent ofwel (9a) ofwel (9b), naargelang het bereik van de negatie-operator en de existentie-operator:

(9) a. Niet (er is een x dusdanig dat (x is thans koning van Frankrijk en x is kaal)).
b. Er is een x dusdanig dat (x is nu koning van Frankrijk en niet (x is kaal)).

(9a) is de logische ontkenning van (7) en is waar. (9b) is de manier waarop de (domme) taalgebruikers zin (8) plegen te verstaan, en is evenmin waar als (7).
Men dient hierbij te bedenken dat Russells gebruik van het begrip 'bereik van operatoren', tegenwoordig eerstejaarsstof voor logici, in die tijd uniek was. Het was juist Russell die in die jaren de tegenwoordig klassiek geachte predikatencalculus bezig was te ontwerpen. Men kan daarom deze oplossing voor de logische paradox van de kale koning van Frankrijk alleen maar zien als het produkt van een kolossale, kreatieve arbeid. En, onder filosofen althans, is de invloed van dit antwoord van Russell danook overeenkomstig de prestatie geweest die het belichaamt. Tot 1950 bleef het zonder uitdaging.
Russells oplossing komt er in hoofdzaak op neer dat hij de zg. definiete deskripties (in de taalkunde: NP's met een 'definite determiner') in de logische analyse van zinnen niet wil behandelen als één konstituent, maar ze opsplitst in een existentie-operator en een variabele: 'er is een x dusdanig dat...x...'. Verder dient men te bedenken dat het Russell niet in eerste instantie ging om wat wij thans de semantiek noemen, doch veeleer om een adekwate logische analyse, zulks met het oog op verdere metafysische konsekwenties.[13] Aldus gezien biedt Russell een bijzonder fraaie oplossing voor wat anders

een hinderlijke logische paradox zou zijn: het feit dat (7) en (8) beide onwaar kunnen zijn, nl. als er geen koning van Frankrijk is.
Dat er semantisch gesproken iets rammelt aan deze oplossing, was een inzicht dat voor het eerst verwoord werd door Strawson (1950), (1952). Strawson valt terug op Freges positie: volgens hem hebben zinnen als (7) en (8), wier subjekt geen O heeft, geen waarheidswaarde. Om een waarheidswaarde te hebben moeten zinnen vrij zijn van definiete deskripties zonder O. Anders gezegd: als een zin een waarheidswaarde heeft, dan refereren alle definiete deskripties in die zin aan een O. Het hebben van een referentieobjekt is een *presuppositie* voor het toekennen van een waarheidswaarde.
Deze gedachte sloeg in als een bom. In de vijftiger en vroege zestiger jaren was er een lawine van literatuur, grotendeels van filosofen, die Strawsons idee verwierpen. Allerlei problemen, sommige zeer reëel, werden gepresenteerd, die Strawsons begrip van presuppositie aan het wankelen brachten. Velen kwamen met de konstatering dat, volgens Strawsons theorie, men nooit in waarheid zou kunnen zeggen 'God bestaat niet'. Immers, als hij niet bestaat, heeft de uitdrukking 'God' geen O, en de zin geen waarheidswaarde. Russell zelf (1957) heeft geen goed woord voor Strawson over.
Toch was er iets dat maakte dat dit begrip van presuppositie op de een of andere wijze de aandacht trok. In terugblik zou men kunnen stellen dat dit de semantische dimensie was die aan dit begrip eigen is. De bezwaren kwamen van logici. De aantrekkingskracht ontleende het aan het beroep op ieders semantische intuïtie. Geen wonder dat, toen eind zestiger jaren de linguistiek daar rijp voor was, de linguïsten zich op dit begrip wierpen als vliegen op de stroop. Maar afgezien daarvan maakte het in de semantiek een enorme, doch omstreden carrière.
De kritiek heeft zich inmiddels verdiept, en is thans voornamelijk van logische aard. Wilson (1975) houdt vol dat 'presuppositie' niets anders is dan wat vaak 'semantisch gevolg' (entailment) heet. Zij verdedigt een semantiek zonder deze 'logische' presupposities. Semantische observaties die logisch niet kunnen worden verantwoord, stelt zij voor, met Grice, pragmatisch te verantwoorden.
De kracht van het begrip schuilt, zoals gezegd, in de mogelijkheden die het lijkt te bieden om recht te doen aan bepaalde semantische verschijnselen waar de logika te arm of te weinig subtiel voor is. Het blijft niettemin moeilijk dit begrip een plaats te geven in een groter geheel en te laten aansluiten bij verwante gebieden. Seuren (1975) stelt voor presupposities voor definiete deskripties niet te zien als de voorwaarde dat er een O moet zijn, maar als een in de tekst of kontekst aanwezige voorwaarde voor het betrokken *kunnen* zijn op

een O, en dus een waarheidswaarde te *kunnen* hebben. Hij plaats het begrip in een gepostuleerd mentaal apparaat, 'interpretatiedomeinen', van waaruit de betrokkenheid op de dingen tot stand komt.
Aldus gezien bestaan er drie presuppositiebegrippen. Ten eerste, dat van Strawson, vaak logische presuppositie genoemd, maar juister is: *ontologische presuppositie*. Dan is er het *pragmatische presuppositiebegrip* (Wilson 1975; Kempson 1975), waar de nu eenmaal (toevallig) vigerende omstandigheden voor een aantal semantische verschijnselen verantwoordelijk worden gesteld. Hier fungeren, formeel gesproken, de omstandigheden bij en rondom de spreeksituatie als onafhankelijke variabele in de semantische theorie. Ten derde is er het *psychologische, of kognitieve, presuppositiebegrip* (Seuren 1975), waarbij een semantische funktie wordt toebedeeld aan een met elke spreeksituatie verbonden kognitieve interpretatiestruktuur, het interpretatiedomein. Dit is deels een funktie van voorafgaande tekst, deels van überhaupt aanwezige kennis (onafhankelijke variabele). De laatste twee presuppositiebegrippen lijden, tot nog toe, aan het euvel van een nog zeer defektieve formele uitwerking.

Taaldaden en pragmatiek 3

Op geheel andere wijze is, in de jaren '40, de Engelse filosoof John Austin op problemen gestoten i.v.m. het adekwaatheidsbegrip van 'waarheid'. Zijn oog viel op een kategorie uitingen, die hij later 'performatieve uitingen' zou noemen, waarmee 'je doet wat je zegt'.
Zo bv.:

(10) Bij dezen beloof ik je Maandag alles te betalen.

Wie dit (serieus) zegt doet door het te zeggen ('bij dezen') een belofte. Zin (10) moge waar zijn, maar is niet waar op de gewone manier, nl. als beschrijving van een stukje werkelijkheid. Hij maakt zogezegd zichzelf waar, als uiting, en wordt niet waargemaakt door de dingen die beschreven worden.
Austin heeft geprobeerd (1962) deze kategorie precies te omschrijven, maar is daar uiteindelijk toch niet in geslaagd. Vereist zijn een tegenwoordige tijd voor het werkwoord, in de indikatief, en in de eerste persoon, en de mogelijkheid een op de uiting zelf betrekking hebbend 'bij dezen' toe te voegen. Maar voldoende is dit niet. Zo geldt bv.:

(11) Bij dezen maak ik geluid.

niet als een performatief uitingstype. En evenmin bv.:

(12) Bij dezen open ik U.

gezegd tegen een deur met ingebouwde mikrofoon, computer en ontsluitingsmechaniek, die reageert op precies de woorden van (12). Een verdere voorwaarde moet zijn dat datgene wat door de taaldaad teweeg gebracht wordt een sociaal feit is, zoals gezegd in de Inleiding. Maar verder is er de volgende komplikatie. Men kan moeilijk volhouden dat bv.

(13) Bij dezen verklaar ik U tot vrij man.

wel een performatieve uiting zou zijn (vrijlating van een slaaf of horige), maar

(14) Bij dezen bent U een vrij man.

niet. M.a.w., het performatieve werkwoord, in de eerste persoon indikatief, hoeft niet per se aanwezig te zijn. Maar, zo zag Austin reeds in, als dat zo is, dan is elke gewone taaluiting een performatieve uiting. Immers, elke uiting kan als 'prefix' meekrijgen iets als 'bij dezen verklaar/suggereer/vraag/beveel etc. ik dat...'. Maar als elke uiting een performatieve uiting is, waar blijft dan het oorspronkelijke onderscheid?
Het is tegenwoordig algemeen gangbaar inderdaad in elke uiting een *performatief aspekt* te onderscheiden. In de Inleiding hebben we gezien dat dit opgevat kan worden als gevolgbetekenis, en niet als oorzaakbetekenis. In de taalkunde zijn pogingen ondernomen (Ross 1970) om aan te tonen, of aannemelijk te maken, dat dit performatieve aspekt in de dieptestruktuur van elke zin aanwezig is. Maar dit is niet algemeen aanvaard.
Austin zelf heeft aan het performatieve aspekt drie subaspekten onderscheiden. Elke uiting heeft, zegt hij, een *locutionair* aspekt, d.w.z. het feit dat hij plaats vindt in een bepaalde taal, en met een bepaald stemgeluid. Verder een *illocutionair aspekt*, d.w.z. het feit dat de uiting, letterlijk gesproken, de vorm heeft van een bewering, een vraag, een verzoek, een bevel, een aansporing, een suggestie, etc. En tenslotte een *perlocutionair* aspekt, nl. het veel voorkomende feit dat de uiting een, door de spreker bedoeld, verder verwijderd effekt heeft dat niet, of los, in verband staat met de letterlijke betekenis van de uiting (zin). Het standaardvoorbeeld is:

(15) Het tocht hier.

bedoeld als verzoek om het raam dicht te doen. Dit laatste aspekt, het perlocutionaire, heeft tot veel onduidelijkheid, zelfs verwarring, aanleiding gegeven. Als ik bv. zeg:

(16) Ik zal je Maandag alles betalen.

dan vat men dat heel natuurlijk als een belofte op. Maar is dit nu illocutionair of perlocutionair? M.a.w., zit dit in het taalsysteem of in de situatie?[14]
We bevinden ons hier in een nog grotendeels onduidelijke problematiek. In termen van nu eenmaal (doch wel pas onlangs) gegroeide onderscheidingen kunnen we zeggen dat we ons bevinden op het grensgebied van semantiek en pragmatiek. Pragmatiek wordt opgevat als de studie van uitingen in hun gebruik, d.w.z. in feitelijke kommunikatie. Het perlocutionaire aspekt van uitingen is bij uitstek pragmatisch: het heeft typisch te maken met de manier waarop we uitingen gebruiken in kommunikatie. De Engelse (maar al vele jaren in de VS woonachtige) filosoof H.P. Grice heeft met zijn 'conversational implicatures' (1968) geprobeerd op dit terrein wat orde te scheppen.
Hij formuleert een zg. 'koöperatief beginsel' voor alle kommunikatie. Dit omvat een aantal motto's zoals 'zeg niet meer en niet minder dan nodig is', 'zeg niet wat je niet gelooft', 'zeg niets zonder gronden', 'wees relevant', 'vermijd onduidelijkheid en ambiguïteit', 'wees kort en ordelijk'. Als het lijkt of een of meer motto's overtreden wordt, trekt de hoorder daar een konklusie uit. Bv., als iemand mij vraagt, over een mij bekende Harry: 'Lukt het Harry een beetje in z'n nieuwe baan op de kredietbank?', en ik zeg: 'O ja, hij is heel vrolijk, werkt hard, heeft goede kontakten met z'n kollega:s, en hij zit nog steeds niet in de gevangenis.', dan zal de hoorder, ervan uitgaande dat ik me houd aan de motto's van het koöperatieve principe, en dus bv. 'relevant' zal zijn, konkluderen dat er blijkbaar kans bestaat dat Harry in de gevangenis komt, en wel waarschijnlijk vanwege financiële onbetrouwbaarheid. Dit soort innuendo fungeert, zegt Grice, bij de gratie van het koöperatieve principe, met al z'n motto's.
Hoewel de motto's, door hun formulering, de schijn wekken aansporingen te zijn tot goed burgergedrag, ligt hun belang voornamelijk in het feit dat zij een poging tot explicitering zijn van wat door sommigen wel genoemd wordt het 'kontrakt' tussen spreker en hoorder. Ze belichamen de hypothese dat spreker en hoorder er stilzwijgend van uitgaan dat de motto's gelden. Als dat zo is, dan veronderstellen ze

echter een psychologisch gefundeerde semantiek. Immers, om te kunnen weten wat informatief, relevant, duidelijk, of ordelijk is, moeten we over een theorie beschikken van het verstaan van zinnen en uitingen (dus los van, én in hun kontekst). Ze veronderstellen echter ook een sociologische theorie, inzoverre ze een beroep doen op grondprinciepen van het intermenselijk verkeer ('zeg niet wat je niet gelooft', 'zeg niets zonder gronden'). Theoretisch gezien is Grice's 'konversatie-theorie' nogal een ratjetoe. Maar ze verschaft vele onderzoekers een kader waarbinnen pragmatisch werk kan worden gedaan. We zullen hier echter niet verder op ingaan, daar het hier geen semantiek meer betreft, doch pragmatiek.

Slot 4

Het is duidelijk dat de bron van alle relevante ontwikkelingen in de huidige semantiek in de filosofie gelegen is. Het zijn filosofische vraagstellingen geweest, die, vaak via zeer ingenieuze probleemstellingen en oplossingen, de ontwikkelingen in gang hebben gezet. Maar terwijl tot voor enkele jaren elke ontwikkeling, in hoge mate geïsoleerd, haar eigen weg volgde (zo trok bv. de modeltheoretische semantiek zich niets aan van de presuppositie-semantiek) is er nu, plotseling, sprake van een slechten der scheidsmuren. Filosofen van de verschillende richtingen zoeken kontakt met elkaar en met allerlei vakwetenschappen. De grote integratie is begonnen: filosofen, linguisten, sociologen, psychologen, anthropologen etc. ontmoeten elkaar op semantische bijeenkomsten en in de tijdschriften. We maken thans, voor onze ogen, mee hoe een nieuw vakgebied zich losmaakt uit de filosofie (zoals alle zuivere wetenschappen dat op een gegeven moment in de geschiedenis gedaan hebben), en zich konstitueert tot een autonome, empirische wetenschap. Iets van de strubbelingen van deze dynamiek heb ik in het bovenstaande proberen af te schilderen.

Noten

* De semantiek omvat, ondanks haar zeer recente bloei, een grote variëteit van 'scholen'. Het is welhaast onmogelijk om, zonder frivool te worden, deze allemaal in dit korte bestek te behandelen. Ik heb mijn best gedaan om tegelijk niet al te onvolledig te zijn én bepaalde essentiële inzichten over te brengen. De prijs die hiervoor betaald moet worden is beknoptheid. Sommige overigens belangrijke onderdelen worden met enkele regels afgedaan. Hopelijk zal de lezer, vooral de meer ingewijde, die de hem dierbare richting

slechts kort behandeld ziet, Mercurius, en niet de Muze, verantwoordelijk stellen.

1. Zie Ogden & Richards (1923: 11) voor een zeer bekende schematische weergave van de semantische driehoek.
2. De meer ingewijde zal opmerken dat deze analyse essentiëel afwijkt van die van Karl Bühler (1934: 28), die het performatieve aspekt ('Appell"), het propositionele aspekt ('Darstellung') en de paralinguistische funkties ('Ausdruck') op één lijn stelt als betekenisdimensies van het taalteken.
3. Een duidelijk voorbeeld hiervan in de filosofie is het boek van de Engelse filosoof Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (1949).
4. Zie bv. Skinner (1957), Osgood (1971).
5. Deze ontwikkeling vindt haar hoogtepunt en samenvatting in Osgood & Sebeok's *Psycholinguistics* (1954). De term 'psycholinguistiek' is intussen wel iets anders gaan betekenen!
6. Uit Verkuyl (1971).
7. Door Katz & Postal (1964).
8. Een dergelijke komponent was in 1963 voorgesteld door Katz & Fodor.
9. Voor een meer gedetailleerde diskussie zie de inleiding in Seuren (ed.) (1974) en hoofdstuk 9 in dit boek.
10. Zie voor deze kwesties Seuren (1975: 51-79, 142-4).
11. Een heldere uiteenzetting van dit aspekt van Leibniz' werk is Ishiguro (1972: 17-34).
12. Een uitvoerige kritische bespreking van Kripkes theorie is te vinden in Seuren (1975: 199-124).
13. Voor een leesbare, niet-technische uiteenzetting van dit aspekt van Russells werk zie men Clack (1969).
14. Zie Dik (1977: 208/9).

Literatuur

Austin, J.L.
1962 *How to Do Things With Words*. Clarendon Press, Oxford.

Bühler, K.
1934 *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.

Carnap, R.
1947 *Meaning and Necessity*. University of Chicago Press, Chicago.

Chomsky, N.
1965 *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT-Press, Cambridge, Mass.

Clack, R.J.
1969 *Bertrand Russell's Philosophy of Language*. Nijhoff, Den Haag.

Davidson, D.
1969 'Truth and Meaning'. In: J.W. Davis, D.J. Hockney & W.K. Wilson (eds.), *Philosophical Logic*, Reidel, Dordrecht, 1-20.

Dik, S.C.
1977 'Wat is pragmatiek?' In: B. Tervoort (ed.) *Wetenschap en Taal*. Coutinho, Muiderberg, 206-221.

Frege, G.
1892 'Ueber Sinn und Bedeutung'. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100, 25-50. (Ook in G. Patzig (ed.), 1969:

Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logische Studien. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 40-65.)

Grice, H.P.
1968 *William James Lectures*. Harvard. Ongepubliceerd.

Ishiguro, H.
1972 *Leibniz's Philosophy of Logic and Language*. Duckworth, Londen.

Katz, J.J. & Fodor, J.A.
1963 'The Structure of a Semantic Theory'. *Language* 39. 2, 170-210.

Katz, J.J. & Postal, P.M.
1964 *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. MIT-Press, Cambridge, Mass.

Kempson, R.M.
1975 *Presupposition and the Delimitation of Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.

Kripke, S.
1972 'Naming and Necessity'. In: D. Davidson & G. Harman (eds.), *Semantics of Natural Language*. Reidel, Dordrecht, 253-355.

Montague, R.
1970 'English as a Formal Language'. In: B. Visentini et al., *Linguaggi nella società e nella tecnica*. Edizioni di Comunità, Milaan, 189-223.

Montague, R.
1973 'The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English'. In: K. Hintikka, J. Moravcsik & P. Suppes (eds.), *Approaches to Natural Language*. Reidel, Dordrecht, 221-42.

Ogden, C.K. & Richards, I.A.
1923 *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. Routledge & Kegan Paul, Londen.

Osgood, Ch.E.
1971 'Where Do Sentences Come From?' In: D.D. Steinberg & L.A. Jakobovits (eds.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics, and Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, 497-529.

Osgood, Ch.E. & Sebeok, Th.A. (eds.)
1954 *Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems*. Waverly Press, Baltimore.

Quine, W.V.O.
1953 'Reference and Modality'. In: Quine, *From a Logical Point of View*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 139-59. (Ook in: L. Linsky (ed.), 1971: *Reference and Modality*. Oxford Readings in Philosophy. Oxford University Press, Oxford, 17-34.)

Ross, J.R.
1970 'On Declarative Sentences'. In: R.A. Jacobs & P.S. Rosenbaum (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. Ginn & Cy, Waltham, Mass., 222-72.

Russell, B.
1905 'On Denoting'. Mind 14, 479-93.

Russell, B.
1957 'Mr Strawson on Referring'. *Mind* 66, 385-9.
Ryle, G.
1949 *The Concept of Mind*. Hutchinson, Londen.
Searle, J.R.
1969 *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
Seuren, P.A.M. (ed.)
1974 *Semantic Syntax*. Oxford Readings in Philosophy. Oxford University Press, Oxford.
Seuren, P.A.M.
1975 *Tussen taal en denken. Een bijdrage tot de empirische funderingen van de semantiek*. Oosthoek, Scheltema & Holkema, Utrecht.
Skinner, B.F.
1957 *Verbal Behavior*. Appleton-Century-Crofts, New York.
Strawson, P.F.
1950 'On Referring'. *Mind* 59, 320-44.
Strawson, P.F.
1952 *Introduction to Logical Theory*. Methuen, Londen.
Tarski, A.
1944 'The Semantic Conception of Truth'. *Philosophy and Phenomenological Research* 4, 341-75. (Ook in: L. Linsky (ed.), 1952: *Semantics and the Philosophy of Language*. University of Illinois Press, Urbana, Ill, 13-47.)
Verkuyl, H.J.
1971 *On the Compositional Nature of the Aspects*. Reidel, Dordrecht.
Wilson, D.
1975 *Presuppositions and Non-Truth-Conditional Semantics*. Academic Press, New York.